

19. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. // Міжнародний фонд «Відродження». – Київ: Тандем, 1996. – 240 с.

20. Stanford Encyclopedia of Philosophy [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://plato.stanford.edu/entries/civic-education/>.

21. Walzer M. Toward a Global Civil Society [Електроннийресурс] / Michael Walzer // Berghahn Books. Copyright.. – 1998.

Поліщук Юрій

Науковий спадок, що не втрачає своєї актуальності: теорія держави у працях Сергія Геннадійовича Рябова

Теорія держави є однією із центральних наукових проблем політології. Системне знання про неї є необхідним для формування світогляду молодого науковця. У роботі проводиться огляд теорії держави, викладеної у працях Сергія Рябова. Аналізуються такі її аспекти, як головні причини виникнення держави, мета її діяльності, державна влада, державний закон і право, міждержавні відносини, державний лад, устрій, політичні режими, а також громадянин і громадянське суспільство та їхня роль у житті демократичної держави. Доводиться невтрачена актуальність наукового спадку вченого, можливість використання його праць у політичній і громадянській освіті на теперішньому етапі розвитку нашої держави.

Сергій Рябов, певно, відомий викладачам НаУКМА, вченим, студентству 90-х та 00-х років. Зараз для мене, людини, яка цікавиться політологією, хоча навчається на філософському факультеті, прізвище Рябова виявилось незнайомим. Тим більш цікавим та продуктивним виявилось це знайомство. На честі вченого не тільки його кабінетна робота, хоча він має солідну бібліографію і докторський науковий ступінь, але і його діяльність в освітньому полі. Він був доцентом кафедри політології НаУКМА, є засновником і першим директором Інституту громадянської освіти. Великим його досягненням є

розбудова вітчизняної політичної науки після непродуктивних через ідеологічне домінування марксизму-ленінізму радянських років.

У 1991 році виходить друком «Короткий політологічний словник» за редакцією С. Г. Рябова та З. І. Тимошенко, покликаний дати перший поштовх розвиткові неідеологізованої політичної науки в Україні. Радикальні зміни в житті країни тих років, демократизація політичного процесу, розбудова державності в Україні, як сказано в передслові до словника, «зумовлюють якісно нові вимоги до ефективності політичної науки та до впровадження політичних знань у політичну практику і масову свідомість суспільства» [2, с. 3]. Далі мета випуску цього словника формулюється ще більш точно, як невід'ємна вимога нового суспільного життя: «Оновлення суспільства на демократичних засадах неможливе без оновлення політичної свідомості, формування нової політичної, демократичної за своїм характером культури» [2, с. 3]. Ми не беремося гадати, коли Рябов поставив собі завдання розвивати громадянську культуру, політологічно освічувати суспільство, але саме ті часи точно є «переломним моментом», коли це завдання перейшло в площину практики.

Наше дослідження має на меті довести невтрачену актуальність наукового доробку Сергія Геннадійовича Рябова. Для цього доцільно зробити системний огляд теорії держави у вченого, включно з поняттями та категоріями, якими користується вчений, методологічними засадами, науковою парадигмою та загальним ідейним колом, у якому перебував учений.

Із вибором Рябовим наукової парадигми ми стикаємося відразу, як відкриваємо книгу «Політологічна теорія держави», адже вона подається в якості навчального посібника, і не може дозволити собі трактувати політичні знання в якомусь окремому, ідеологізованому дусі чи користуватися методами лише певної школи. Рябов

прекрасно справляється із написанням навчального тексту: дає розгорнуті поняття, приводить погляди різних шкіл. При цьому сам він не вказує на свою приналежність до будь-якої зі шкіл. І щоб це не здалося методологічним недоліком, так би мовити, невизначеністю, ми вкажемо на прагнення вченого розбудувати вітчизняну політологічну традицію, у якій згодом будуть сформовані вітчизняні школи політичної науки.

Вивчення нової галузі науки не може відбуватися без звикання до понятійно-категоріального апарату, що супроводжує її. Це, що стосується до студентства, а для молодих науковців, державних діячів та взагалі тих, хто отримав освіту в Радянському союзі, завдання стоїть на тому, щоб деідеологізувати та осучаснити понятійно-категоріальний апарат. У радянські часи, коли політологія «переховувалася» у теорії держави і права, вона не могла повноцінно розроблювати власний понятійно-категоріальний апарат. «Надмірне запозичення представниками української політології категоріального апарату, методів та концепцій юридичної науки стало відчутною перешкодою у розвитку теорії політики», констатує Рябов [1, с. 265]. З огляду на важливість правильного розуміння і застосування понять і термінів почнемо наш огляд з самого поняття «держава», центрального для теорії держави.

Держава – це «форма політичної організації суспільства, основне знаряддя політичної влади», яка склалася в результаті закономірного розвитку суспільства, поділу праці, виникнення приватної власності й утвердження антагоністичних класів» [2 с. 28]. Рябов застерігає від такого ж некритичного відкидання марксистських ідей, як і їхнє беззастережне прийняття. На його думку, класова боротьба грала й грає важливу роль у політичному житті суспільств, але з однією класовою боротьбою неможливо змалювати правдиву картину. Рябов вказує на роль народів, еліт, партій та навіть

індивідів – акторів, які виходять за межі класу, – у політичному житті.

Марксистське розуміння держави заперечує будь-які загальнолюдські засади, тобто держава – це лише панування однієї верстви (класу) над рештою населення. Далі, продовжує Рябов, верховенство інтересів одного класу, їхнє злиття із загальносуспільним інтересом, призвело до «беззастережного втручання “соціалістичної” держави в геть усі царини життя суспільства (ми добре знаємо, що диктатура пролетаріату була насправді диктатурою номенклатури – Ю. П.). Розуміння держави як “апарату насильства”, знаряддя, засобу, який одна частина населення використовує для підпорядкування собі інших, для задоволення власних інтересів, залишається поширеним і досі» [4 с. 34].

В основі держави лежить конфлікт інтересів, але ж не тільки класових, тобто держава виникає не з боротьби, а з узгодження інтересів. Держава має своїм завданням пошук і впровадження компромісу серед різних суспільних інтересів. Також вона повинна піклуватися про «загальний інтерес», тобто те, що є в інтересах усього суспільства, кожного його члена. Сюди входить будівництво інфраструктури, шляхів сполучення, освітніх інститутів та такого іншого.

Для виконання усіх цих завдань державі потрібно бути сформованою в окрему інституцію. На нашу думку, найбільш повним і точним визначенням держави є дане в книзі «Основи теорії політики»: «Держава – це виокремлений із суспільства, сформований панівними верствами апарат управління громадянськими справами, який наділений монополією влади, беззаперечними повноваженнями підпорядковувати волю громадян певної території, встановлювати закони й домагатися їх дотримання, збирати податки, застосовувати силу» [5 с. 98].

Говорячи про теорію держави, неможливо не зачепити поняття влади, яке взагалі вважається центральним для політичної науки. Держава є інституціональним вираженням окремого виду влади – державної. Отже, державна влада повинна бути авторитетною, що виражається в згоді громадянами виконувати державні закони та сплачувати податки. Шляхи досягнення цієї авторитетності пройшли складний розвиток від панування божественної санкції і є окремим питанням. Нас же цікавить лише те, як це може допомогти кращому науковому розумінню явища держави.

Виходячи із подібних міркувань, Рябов пише чудову статтю «До питання про класифікацію форм державного правління відповідно до параметрів політичної науки», у якій наголошує на непродуктивності застосування категоріально-понятійного апарату історичної та юридичної наук. Використання юридичного підходу до класифікації державного ладу призводить до визнання Канади чи Австралії монархіями, хоча Британська королева немає ні там ні там реальної влади, а є головою держави лише де-юре. Або до кумедного наближення державного устрою абсолютистської Франції часів Людовіка XIV і сучасної Великої Британії. Рябов пропонує такий підхід, який відображає стан речей де-факто, що є значно більш продуктивним для політичної науки. Державний лад (тип державного правління) визначає форма виконавчого підрозділу. За цією класифікацією держава може бути або монархічною (абсолютна монархія і президентська республіка) або колегіально-представницькою (конституційна монархія і парламентська республіка). Таким чином, ми можемо побачити, що між державним устроєм Великої Британії та Німеччини (парламентськими державами) є набагато більше спільного, ніж здавалося при формальному підході.

Визначальною ознакою державної влади, сформованої в громадянському суспільстві, є те, що громадянин

підкорюється їй не лише зі страху чи розсудливості (підкорюється грубій силі), а свідомо делегує частину своїх повноважень, поступається своєю свободою із власної волі, із усвідомленням її необхідності. Таким чином розв'язується протиріччя між свободою і владою. Також державна влада обмежується певною територією – кордонами держави.

Державна влада проявляється за допомогою спеціальної інституції – державних законів. «Найважливішим засобом державної організації суспільства й порядку в ньому є державне законодавство, а одним із найголовніших підрозділів будь-якої держави – її законодавчий орган» [4 с. 48]. Рябов говорить про важливу для пострадянських суспільств проблему злиття в громадській свідомості права і закону. Тоталітарна держава насаджувала розуміння права, як такого, що виходить із закону, тобто «дозволено те, що прописано в законі». Насправді ж, для демократичних суспільств право лежить в основі закону, тобто закон є відбитком суспільного права. Вчений виділяє чотири ознаки державного закону: «Державний закон – це а) видані найвищим, законодавчим органом державної влади правила, норми, які є: б) обов'язковими для виконання; на відміну, приміром, від моральних норм або правил етикету, порушення вимог закону повинно неодмінно тягнути за собою покарання; в) обов'язковими для всіх; будь-які вилучення з закону вражають його нормативне, імперативне значення; г) рівними, тобто однаково застосовуваними до всіх» [4 с. 51].

Ці ознаки державного закону тісно пов'язані з його авторитетністю, яка є вираженням легітимності влади. Легітимація влади в ході історичного процесу досягалася різноманітними засобами. Для громадянського суспільства однією з найголовніших ознак легітимності влади є її поділеність. «Поділ влади має такі аспекти: а) функціональний (розрізнення врядування, законотворення,

представництва, судочинства); б) інституційний (виокремлення глави держави, уряду, парламенту, суду, муніципальних установ, стабільного і безпечного суспільного ладу, опозиції тощо); в) процедурний (термін каденції, імпічмент, достроковий розпуск парламенту тощо)» [3 с. 31-32].

Ми вже торкалися питання про типологізацію сучасних форм державного правління. Скоріше за все, ідея про необхідність суто політологічного підходу до дослідження форм державного правління, такого який розглядає стан речей де-факто, була сформована згодом, що видно із пізніших наукових статей²⁸. У посібнику «Політологічна теорія держави» пропонується формальний підхід до класифікації форм державного правління, але із застереженням: «Форма державного правління є переважно формально-юридичною характеристикою суспільно-політичного ладу. В реальному житті суто формальні ознаки держави можуть співіснувати з протилежними їм фактичними процесами й процедурами» [4 с. 71].

Таким самим, з першого погляду, формальним атрибутом державного правління є джерело влади, яке при тому може відображати сутнісне забарвлення державних рішень. Рябов виділяє три форми державного правління за джерелом влади: «воля однієї людини (монархія), воля всього народу (республіка) або ж воля певної верховної соціальної верстви (олігархія)» [5 с. 103].

²⁸Див.:Рябов С. Г. Легітимація влади: до формулювання програми соціально--філософського дослідження / С. Г. Рябов // НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Том 12. ПОЛІТОЛОГІЯ. – 1999. та Рябов С. Г. До питання про класифікацію форм державного правління відповідно до параметрів політичної науки / С. Г. Рябов. // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство: конференція українських випускників програм наукового стажування у США: виступи учасників та дискусія, м. Львів, 18-21 вересня 2003 р. / ред. кол. С.Ю. Римаренко... [та ін.]. – Київ: Стилос, 2003. – С. 265-271.

З державним правлінням тісно пов'язана проблема політичних режимів, яка виникає із протиставлення і узгодження державної і політичної влад. Рябов наголошує, що політична влада в громадянському суспільстві ні в якому разі не може бути тотожною державній [4 с. 21]. Між ними повинно проходити чітке розмежування за сферами впливу, територіальними обмеженнями, обов'язковістю, охопленням. Якщо ж ця межа стирається, можна говорити про виразкові явища в політичному житті суспільств.

Коли між політичною владою і державною стоїть знак рівності, таке суспільство називається тоталітарним. Лінія єдиної партії визначає державну політику. Партійний апарат бере на себе роль апарату державного, диктуючи свою волю законодавчій та судовій владам, партійними інструкціями змінює діяльність виконавчої влади, яка існує лише формально. Такий політичний режим також характеризується пануванням однієї ідеології, вихованням у партійному дусі й обмеженням громадянських прав тим, що дозволено законом (при тому закон завжди може бути підмінений інструкцією із ЦК). Близьким до тоталітаризму є деспотизм, який по суті відрізняється лише заміною безликого партійного апарату особою деспота та його оточенням.

«Авторитаризм... характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або обмеженої групи, ураженням, звуженням політичних прав і свобод громадян та суспільно-політичних організацій, строгою регламентацією їхньої активності, різким скороченням прерогатив та повноважень демократичних інституцій. Це режим жорсткого примушення до дотримання законів, до виконання непопулярних, але формально легальних вимог» [4 с. 117]. При тому авторитарний режим може співіснувати з легальною опозицією і певним рядом демократичних свобод. Рябов відзначає позитивну роль, яку може відігравати авторитарний режим у переході від тоталітарного режиму до демократичного. «Авторитаризм

є засобом формування громадянського суспільства, зокрема таких визначальних його ознак, як структурованість, толерантне співіснування розшарованих верств і спільнот, лояльне і поважне ставлення громадян до влади і закону» [4 с. 119].

Єдиним політичним режимом, який відповідає ідеалам громадянського суспільства та забезпечує стійке положення інституту держави, є демократичний режим. «Демократичний політичний режим характеризується як стабільний саме завдяки його динамічності», констатує Рябов [4 с. 130]. Умовою існування демократичного режиму є оновлюваність влади і її поділ між політичними силами і окремими владними інститутами. Крім того, ми вже говорили про поділ влади як умову її легітимації. Бачимо, як різні аспекти теорії держави і теорії влади пов'язані між собою. Ми вважаємо це ознакою системності мислення і поглядів Сергія Рябова.

Держава крім ідейного має ще суто фізичне вираження, адже повинна поширювати свою владу на певній території. Цій меті слугує територіально-адміністративний устрій. Рябов виділяє три основні його види: унітарна держава, федерація і конфедерація. Унітарна держава характеризується виключно територіально-адміністративним поділом держави. Місцеві влади є лише виконавчими підрозділами в чіткій владній ієрархії. В усій державі існує єдиний закон і єдина судова система. Одиницями такого поділу є області, райони, округа і таке інше.

Федерація являє собою складніший державний устрій, коли її суб'єкти мають окремі ознаки державності. Елементи держави – республіки, штати, землі, кантони – мають власні конституції і законодавства, власні судові й податкові системи. На центральний уряд такої союзної держави покладається завдання втілення спільних інтересів. Федеральний уряд відає міжнародними відносинами і армією. Подібною до федерації є

конфедерація, яка є тимчасовим союзом. В ній держави повністю зберігають свій суверенітет, свої конституції і податкові системи. Діяльність конфедерації здійснюється обраним на певний час міждержавним органом, який фінансується внесками членів конфедерації.

Питання територіально-адміністративного устрою держави цікавило Рябова в умовах ще не остаточного рішення щодо адміністративного устрою в Україні тих часів. Розробка цієї галузі теорії держави мала на меті спонукати сучасних і майбутніх політичних діячів до вивчення міжнародного досвіду і шляхів його використання для вирішення вітчизняних проблем.

Ще одним аспектом функціонування держави є її міжнародна політика, яка є «продовженням, функцією внутрішньополітичних процесів, вона залежить від суспільної природи й характером пануючих у країні соціальних сил, є похідною від них» [4 с. 167]. Тривалий час, зазначає вчений, єдиною складовою міжнародної політики були територіально-економічні зазіхання. Довгий час прийнятним рішенням міжнародних конфліктів була війна. Право на неї було закріплено в міжнародному законодавстві аж допоки жахливий досвід світових війн не дав людству зрозуміти, що війна приносить більше втрат, ніж здобутків, а з сучасною зброєю здатна зруйнувати цивілізований світ.

У державах з доби Відродження існує постійна спеціальна інституція, яка займається міжнародними справами – дипломатія, нею «називають офіційну діяльність держав, урядів, інших уповноважених осіб органів та установ, які здійснюють зовнішні зносини держави, проводять певну міжнародну політику, репрезентують інтереси держави закордоном, у міжнародних, міждержавних організаціях» [4 с. 170]. Сучасні дипломатичні відносини характеризуються установкою на пошук компромісних рішень, адже

твердолобе зіткнення інтересів може призвести хіба що до війни.

Взаємодія людини і держави відбувається переважно через інституцію громадянства. «Здобуття громадянства якоїсь держави означає отримання встановлених у цій державі прав громадянина» [4 с. 194]. Громадянин є частиною держави, в межах законодавства якої він може здійснювати свої інтереси, впливати на політичне життя держави встановленими на то способами (вибори, створення політичних партій, свобода слова тощо) і повинен виконувати свої зобов'язання перед державою (сплачувати податки, виконувати військовий обов'язок).

Для Сергія Рябова громадянство було тією інституцією, на яку він міг впливати своєю освітньою діяльністю. У посібнику «Політологічна теорія держави» він відводить окремий великий розділ розмові про громадянство і громадянську культуру. Ми вважаємо, що для Рябова громадянство загалом і громадянин сам по собі є сутнісними складовими держави, які, маючи на те права, здійснюють визначальний вплив на діяльність демократичної держави. Політичні сили, угруповання, партії є репрезентацією інтересів, що співіснують у громадянському суспільстві. Шляхом узгодження цих інтересів через політичну боротьбу засобами демократичних політичних інституцій формується й існує держава.

Коли у суспільстві посилюється інтерес до політичного знання, в умовах великого зовнішнього політичного тиску, коли абсентеїзм неможливий, громадянська освіта набуває злободенної необхідності. Сергій Рябов зібрав і систематизував матеріали і концепції, що існували в радянській науці, здійснив їхнє переосмислення та заповнив прогалини з допомогою здобутків західної політичної думки. У результаті ми маємо теорію держави, що відзначається систематичністю зв'язків між різними її аспектами. На нашу думку, великою творчою заслугою

вченого є представлення матеріалів, якими він володіє, у дискурсі пострадянських демократичних перетворень. Теорія держави Сергія Рябова, загалом, відповідає сучасному стану політичного знання, але викладена в звичній для нашого суспільства формі. Формування демократичної культури у нашому суспільстві ще не є завершеним, тому праці Рябова зберігають свою актуальність у освіті студентства, громадянському вихованні молоді й можуть слугувати відправною точкою для подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Рябов С. Г. До питання про класифікацію форм державного правління відповідно до параметрів політичної науки / С. Г. Рябов. // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство: конференція українських випускників програм наукового стажування у США: виступи учасників та дискусія, м. Львів, 18-21 вересня 2003 р. / ред. кол. С.Ю. Римаренко... [та ін.]. – К: Стилос, 2003. – С. 265-271.

2. Рябов С. Г. Короткий політологічний словник / С. Г. Рябов, З. І. Тимошенко. –К: РОВО "Укрвузполіграф", 1991. –95 с.

3. Рябов С. Г. Легітимація влади: до формулювання програми соціальнофілософського дослідження [Електронний ресурс] / С. Г. Рябов // НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Том 12. ПОЛІТОЛОГІЯ. – 1999. – Режим доступу до ресурсу: http://elib.ukma.edu.ua/NZ/NZV12_1999/04_riabov_s.pdf.

4. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. – К.: Тандем, 1996. – 240 с. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).

5. Рябов С. Г., Томенко М. В. Основи теорії політики / С. Г. Рябов, М. В. Томенко. – К.: Тандем, 1996. – 192 с. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).